"वापीजलानां मणिमेखलानां
शशाङ्कभासां प्रमदाजनानां।
चूतद्रुमाणां कुसुमानतानां
ददाति सौरभ्यमयं वसन्तः" ॥

फलकुसुमविशेषाणां द्रव्यान्तरसुलभत्वादिसूचकत्वं दर्शितं यथा वृहत्संहितायां २९ अध्याये।

"फलकुसुमसमृद्धिं वनस्पतीनां विलोक्य विज्ञेयम्। सुलभत्वं द्रव्याणां निष्पत्तिश्चापि शस्यानाम्"॥

केन कस्य वृद्धिर्ज्ञेया तदाह।

"शालेन कलमशालीरक्ताशोकेन रक्तशालिश्च।
पाण्डूकः क्षौद्रिकया नीलाशोकेन मसूरकः॥
न्यग्रोधेन तु यवकस्तिन्दुकवृद्ध्या च षष्टिको भवति।
अश्वत्थेन ज्ञेया निष्पत्तिः सर्व्वशस्यानाम्॥
जम्बूभिस्तिलमाषाः शिरीषवृद्ध्या च कङ्गुनिष्पत्तिः।
गोधूमाश्च मधुकैर्यववृद्धिः सप्तपर्णेन॥
अतिमुक्तककुन्दाभ्यां कर्पासं सर्षपान् वदेदसनैः।
बदरीभिश्च कुलत्थांश्चिरविल्वेनादिशेन्मुद्गान्॥
अतसीवेतसपुष्पैः पलाशकुसुमैश्च कोद्रवा ज्ञेयाः।
तिलकेन शङ्खमौक्तिकरजतान्यथ चेक्षुदेन शणाः॥
करियाश्च हस्तिकर्णैरादेश्या वाजिनोऽश्वकर्णेन।
गावश्च पाटलाभिः कदलीभिरजाविकं भवति॥
चम्पककुसुमैः कनकं विद्रुमसम्पच्च बन्धुजीवेन।
कुरुवकवृद्ध्या वज्रं वैदूर्य्यं नन्दिकावर्त्तैः॥
विद्याच्च सिन्धुवारेण मौक्तिकं कुङ्कुमं कुसुम्भेन।
रक्तोत्पलेन राजा मन्त्री नीलोत्पलेनोक्तः॥
श्रेष्ठी सुवर्णपुष्पैः पद्मैर्विप्राः पुरोहिताः कुमुदैः।
सौगन्धिकेन बलपतिरर्केण हिरण्यपरिवृद्धिः॥
आम्रैः क्षेमं भल्लातकैर्भयं प्रीलुभिस्तथारोग्यम्।
खदिरशमीभ्यां दुर्भिक्षमर्জ্জুनैः शोभना वृष्टिः॥
पिचुमर्द्दनागकुसुमैः सुभिक्षमथमारुतः कपित्थेन।
निचुलेनावृष्टिभयं व्याधिभयं भवति कुटजेन॥
दूर्व्वाकुशकुसुमाभ्यां भिक्षुर्वङ्गिश्च कोविदारेण।
श्यामालताभिरवृद्ध्या बन्धवो वृद्धिमायान्ति"॥)

फलम्। स्त्रीरजः। (यथा, ज्योतिषशास्त्रे।

"यदा भार्य्याः पितुर्गेहे कुसुमस्तनसम्भवः"॥)

नेत्ररोगविशेषः। इति मेदिनी॥

कुसुमपुरं, क्ली, (कुसुमाख्यं पुरम्।) पुरविशेषः। पाटना इति ख्यातम्। तत्पर्य्यायः। पाटलिपुत्रम् २। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, मुद्राराक्षसे २याङ्के। "सखे! विराधगुप्त! वर्त्तयेदानीं कुसुमपुरवृत्तान्तज्ञेयं अपि क्षमन्ते कुसुमपुरनिवासिनोऽस्मदुपजापं चन्द्रगुप्तप्रकृतयः"॥)

कुसुममध्यं, क्ली, (कुसुमं मध्ये अभ्यन्तरे यस्य।) वृक्षविशेषः। इति शब्दचन्द्रिका। चालिता गाछ इति भाषा॥

कुसुमाञ्जनं, क्ली, (कुसुमाकारमञ्जनं शाकपार्थिवादिवत् समासः।) कुसुमाकाररीतिमलसम्भवमञ्जनम्। तत्पर्य्यायः। पौष्पकम् २ रीतिपुष्पम् ३ पुष्पकेतु ४। इत्यमरः। २। ९। १०३॥ राजनिर्घण्टोक्तगुणपर्य्यायौ पुष्पाञ्जनशब्दे द्रष्टव्यौ॥

कुसुमात्मकं, क्ली, (कुसुममेवात्मा स्वरूपं यस्य। कप्।) कुङ्कुमम्। इति हारावली॥

कुसुमाधिपः, पुं, (कुसुमेषु कुसुमप्रधानवृक्षेषु अधिपः श्रेष्ठः।) चम्पकवृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥ (चम्पकशब्दे ऽस्य विवृतिर्व्याख्येया॥)

कुसुमाधिराट्, [ज्] पुं, (कुसुमेषु कुसुमप्रधानवृक्षेषु अधिराजते दूरव्यापिसुगन्धित्वात्। अधि+राज्+क्विप्।) चम्पकवृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कुसुमायुधः, पुं, (कुसुमानि आयुधानि अस्त्राणि अस्य।) कामदेवः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, शाकुन्तले ३याङ्के।

"भगवन् मन्मथ! कुतस्ते कुसुमायुधस्य सतस्तैक्ष्ण्यमेतत्"॥ तथा, कुमारे च। ४। ४०।

"कुसुमायुधपत्नि! दुर्लभस्तव भर्त्ता न चिराद्भविष्यति"॥ इति॥)

कुसुमालः, पुं, (कुसुमवत् लोभनीयं द्रव्यादिकं आलाति सम्यक् अगोचरेणैव गृह्णाति। आ+ला+कः।) चौरः। इति हारावली॥

कुसुमासवं, क्ली, (कुसुमानां तद्रसानां आसवम् मद्यम्।) मधु। इति राजनिर्घण्टः॥

कुसुमेषुः, पुं, (कुसुमानि इषवो बाणा यस्य।) कामदेवः। इत्यमरः। १। १। २७॥ (यथा, माघे। ८। ७०।

"स्वच्छाम्भः स्वपनविधौ तमङ्गमौष्ठ
स्ताम्बूलद्युतिविशदो विलासिनीनाम्।
वासश्च प्रतनु विविक्तमस्त्रितीया-
नाकल्पो यदि कुसुमेषुणा न शून्यः"॥)

कुसुम्भं, क्ली, (कौ पृथिव्यां सुम्भति शोभते दीप्तिं प्राप्नोतीत्यर्थः। कु+सुभि+अच् इदित्वात् नुम्।) स्वर्णम्। इति मेदिनी॥ पुष्पविशेषः। कुसुमफुल इति भाषा॥ (यथा, ऋतुसंहारे वसन्तवर्णने ६।

"कुसुम्भरागारुणितैर्दुकूलै
र्नितम्बबिम्बानि विलासिनीनाम्।
तन्वंशुकैः कुङ्कुमरागगौरै-
रालङ्क्रियन्ते स्तनमण्डलानि"॥)

तत्पर्य्यायः। कमलोत्तमम् २ वह्निशिखम् ३ महारजनम् ४। इत्यमरः। २। ९। १०६॥ पावकम् ५ पीतम् ६ पद्मोत्तरम् ७ रक्तम् ८ लोहितम् ९ वस्त्ररञ्जनम् १० अग्निशिखम् ११। अस्य शाकगुणाः। मधुरत्वम्। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। विषमूत्रदोषमदनाशित्वम्। दृष्टिप्रसादनत्वम्। रुचिप्रदत्वम्। अग्निदीप्तिकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ रूक्षत्वम्। कफवायुनाशित्वम्। पित्तकारित्वञ्च। तत्तैलगुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। त्रिदोषकारित्वम्। गुरुत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ क्षमियत्वामलनाशित्वम्। तेजोबलकारित्वञ्च। घर्षणेनास्य गुणाः। त्रिदोषकारित्वम्। पुष्टिबलक्षयकण्डूकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ (कुसुम्भशाकभक्षणे निषेधमाह तिथितत्त्वधृतोशनोवचने यथा,—

"कुसुम्भं ललिताशाकं वृन्ताकं पूतिकां तथा।
भक्षयन् पतितस्तु स्यादपि वेदान्तगो द्विजः"॥)

कुसुम्भः, पुं, ("कुसेरम्भोमेदेताः"। उणां। ४। १९६। इति उम्भ प्रत्ययः।) कमण्डलुः। इत्यमरः। ३। ३। १३६॥ (यथा, मनौ। ६। ५२।

"क्लृप्तकेशनखश्मश्रुः पात्री दण्डी कुसुम्भवान्"॥)

महारजनवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (कुसुम फुल इति भाषा॥ अस्य पर्य्याया यथा।

"पद्मोत्तमविकाशः स्यात् कुसुम्भः शरटस्तथा"॥

इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥ अस्य गुणाश्च यथा।

"कटुर्विपाके कटुकः कफघ्नो
विदाहिभावादहितः कुसुम्भः"॥

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये॥)

कुसूः, पुं, (कुस्+कूप्रत्ययः।) किञ्चुलुकः। इति हेमचन्द्रः॥

कुसूलः, पुं, (कुस्+कूलच्। यद्वा कुश्रूलः निपातनात् सत्वम्।) कुशूलः। इति कटशब्दार्थे भरतः॥

कुस्तितिः, स्त्री, (कुत्सिता स्तितिः उपायः व्यवहारो वा।) शाठ्यम्। इत्यमरः। १। ७। ३०। इन्द्रजालम्। इति हेमचन्द्रः। (कर्म्मधारये कुत्सितपथः। इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः॥ कुत्सिता स्तितिराचारो यस्येति विग्रहे, दुराचारे त्रि। यथा, भागवते ८। २३। ७।

"कस्माद्वयं कुस्तितयः खलयोनयस्ते
दाक्षिण्यदृष्टिपदवीं भवतः प्रणीताः"॥)

कुस्तुंभः, पुं, (कुं भुवं स्तुभ्नोति। स्तुभ+मूलादित्वात् कः।) विष्णुः। इत्यमरटीकायां भरतादयः॥ (समुद्रः। तस्येदं अण् कौस्तुभम् इति शब्दार्थचिन्तामणिः।

कुस्तुम्बरी, स्त्री, (कुत्सिता तुम्बरी। पृषोदरात् सुटि साधुः।) धन्याकम्। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः।

"आर्द्रां कुस्तुम्बरीं कुर्य्यात् स्वादुसौगन्ध्यहृद्यताम्।
सा शुष्का मधुरा पाके स्निग्धा हृद्दाहनाशनी"॥)

कुस्तुम्बुरु, क्ली, (कुत्सितं तुम्बति अर्द्दयति यत्। तुबि अर्द्दने+बाहुलकात् उरुप्रत्ययः। जातिनिर्द्देशात् सुट्।) धन्याकम्। इत्यमरः। २। ९। ३८॥ (अस्य पर्य्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्॥

"धन्याकं धान्यकं धान्यं कुस्तुम्बुरु धनीयकम्।
धन्या कुस्तुम्बुरी चान्या वेषलोया वितुन्नकम्"॥)

(पुं, यक्षविशेषः। यथा, महाभारते। २। १०। १५।

"कुस्तुम्बुरुः पिशाचश्च गजकर्णो त्रिशालकः।
एते चान्ये च बहवो यक्षाः शतसहस्रशः"॥)

कुस्म क ङ मतीक्षिते। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-आत्मं-सकं-सेट्।) कुस्मिति च। (अत्र अकं) क्रस्वो दन्त्योपधः। मतीक्षितं बुद्धिपूर्व्वकादर्शनम्। कुस्मित् कुत्सितमीक्षास्यम्। क ङ, कुस्मयते जनः। बुद्ध्या पश्यति कुत्सितं स्मयते वेत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

कुह त् क ङ विस्मापने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्तचुरां-आत्मं-सकं-सेट्।) क्रस्वो। विस्मापनमन्यतो विस्मयोत्पादनम्। ङ कुहयते। कुहकेनेन्द्रजालिको लोकं विस्मापयति इत्यर्थः। स्यातां कुहयते विस्मापयते हेतुतो भयमिति भट्टमल्लदर्शनाद्विस्मापने इति पाठ इत्येके। इति दुर्गादासः॥

कुह, व्य, ("वा ह च छन्दसि"। ५। ३। १३।